

2^η διάλεξη

Οι φορείς της γραφής (Υλικά γραφής, Το βιβλίο ως αντικείμενο, Τύποι βιβλίων)

Υλικά γραφής

- Ελληνορωμαϊκός κόσμος: πινακίδες, όστρακα, δέρμα για να κρατήσει κάποιος σημειώσεις. Πλειονότητα αρχαίων και μεσαιωνικών βιβλίων: πάπυρος, περγαμηνή ή χαρτί.
- **Πάπυρος:** αιγυπτιακό υλικό γραφής που μονοπώλησε την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. 4^{ος} αι. μ.Χ.: υποχωρεί έναντι της περγαμηνής στη συγγραφή λογοτεχνικών έργων, ο πάπυρος όμως παρέμεινε σε χρήση για έγγραφα και επιστολές σε Ανατολή και Δύση. Ήταν σε χρήση και κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.
- **Περγαμηνή:** αναπτύχθηκε στην αυλή των Ατταλιδών στην Πέργαμο (2^{ος} αι. π.Χ.). Λόγω του ονόματος της Περγάμου υιοθετήθηκαν οι χαρακτηρισμοί περγαμηνόν ή περγαμηνή. Άλλα ονόματα για την περγαμηνή στην αρχαιότητα: διφθέρα, δέρμα, σωματίον, μεμβράνα. Ειδική διαδικασία κατά την κατασκευή της: 1. Το δέρμα του ζώου τοποθετείται για κάποιες ημέρες σε διάλυμα ασβέστη και μετά αποξέονται οι τρίχες, το δέρμα και τα υπολείμματα της σάρκας. Με την εμβάπτιση στον ασβέστη γίνεται και ο καθαρισμός, από τον οποίο εξαρτάται η ποιότητα της περγαμηνής, 2. Το δέρμα τεντώνεται σε ένα τελάρο, ξεραίνεται και μετά λειαίνεται και λευκαίνεται με ελαφρόπετρα και κιμωλία. Βυζαντινή περγαμηνή: 1. Εχέτριχο, 2. Εχέσαρκο. Εχέτριχο: λιγότερη επιμέλεια στην επεξεργασία, πιο κίτρινο χρώμα και πιο ορατές οι τρίχες. Ποιότητα περγαμηνής: εξαρτάται από το ζώο (καλύτερη του μοσχαριού από αυτή των προβάτων, όνων, βοδιών, προβάτων, κατσικιών). Όσο πιο λεπτή, λεία και ακηλίδωτη ήταν η περγαμηνή: τόσο καλύτερης ποιότητας θεωρούνταν η περγαμηνή και πιο πολύτιμος ο κώδικας. Κατασκευή περγαμηνών χειρογράφων: δύσκολη και δαπανηρή διαδικασία, γιατί έπρεπε να θανατωθούν πολλά ζώα. Ανθεκτικότερη η χοντρή περγαμηνή από τη λεπτή (πολλά αυτοκρατορικά αντίτυπα και λειτουργικά βιβλία ήταν κατασκευασμένα από λεπτή περγαμηνή. Η συχνή χρήση έφθειρε τη λεπτή και λεία περγαμηνή).
- Πολλά περγαμηνά χφφ. συντέθηκαν τον 5^ο και 6^ο αι. Μετά τους «σκοτεινούς αιώνες» (600-800): άνθηση της περγαμηνής, πολλοί κώδικες με αρχαία

ελληνικά κείμενα και βυζαντινά έργα αντιγράφησαν αυτή την περίοδο. Κύρια αίτια: η παρουσία της μακεδονικής δυναστείας (867-1025), κλασικισμός, εγκυκλοπαιδισμός εποχής. Άλωση 1204 και ίδρυση Λατινικής Αυτοκρατορίας: τομή στην ιστορία του βυζαντινού βιβλίου. Οικονομική εξασθένηση: η περγαμηνή υποχωρεί έναντι του χαρτιού, που ήταν ήδη γνωστό από αιώνες. Μόνο σε χφφ. ιδιαίτερης αξίας (λειτουργικά, αντίτυπα για μέλη της αυλής και των ανώτερων στρωμάτων) θα χρησιμοποιείται η περγαμηνή μέχρι το τέλος της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

- Υψηλό κόστος περγαμηνής: οδήγησε στους παλίμψηστους κώδικες (= αποξεσμένοι και πάλι), όπου πάνω στο ίδιο χειρόγραφο αντιγράφονταν άλλα κείμενα (χρηστικοί οι σκοποί της πράξης, ανάλογοι με το περιβάλλον και τις ανάγκες του). Διαδικασία: πλύσιμο και απόξεση υπάρχοντος κειμένου με ελαφρόπετρα. Κείμενα που επιλέγονται να παρατεθούν στο χειρόγραφο ως υπερκείμενη γραφή: δείκτης για τα αισθητικά κριτήρια και τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα κάθε εποχής.
- 12^{ος}-15^{ος} αι.: το χαρτί υπερφαλάγγισε, για οικονομικούς λόγους, την περγαμηνή. Άραβες: γνώρισαν τον 8^ο αι. την κινεζική εφεύρεση της κατασκευής χαρτιού από αιχμαλώτους πολέμου στη Σαμαρκάνδη. Ίνες λιναριού και κάνναβης ως πρώτη ύλη, τρίψιμο και κολλάρισμα. Αυτό το αραβικό χαρτί γνώρισαν και οι Βυζαντινοί, το οποίο ονομάζεται συμβατικά «ανατολικό χαρτί»: υποκίτρινο, χοντρό αλλά εύκαμπτο φύλλο, χωρίς υδατόσημα, μερικές φορές με οριζόντιες υδάτινες γραμμές και ακανόνιστες κάθετες ραβδώσεις. Δυτικό χαρτί (ιταλική εφεύρεση): λευκό προς κίτρινο χρώμα, ζαρωμένη επιφάνεια, οριζόντιες υδάτινες γραμμές και υδατόσημα. Μεσοβυζαντινή εποχή: η αυτοκρατορική γραμματεία χρησιμοποιούσε ανατολικό χαρτί αντί για περγαμηνή, καθώς θεωρούνταν καλύτερο αυτής και γινόταν η εισαγωγή του από ισλαμικές χώρες (αρχαιότερο σωζόμενο βυζαντινό αυτοκρατορικό έγγραφο σε χαρτί: 1052). Μόνο η αλληλογραφία με το εξωτερικό γινόταν με πορφυρή περγαμηνή. Παλαιολόγεια περίοδος: πολλά σωζόμενα αυτοκρατορικά έγγραφα σε περγαμηνή.

Το βιβλίο ως αντικείμενο

- Κράτη αρχαίας Ανατολής: πρόβλημα η επιλογή της κατάλληλης γραφικής ύλης για τα εκτενή κείμενα της δικαιοσύνης και της διοίκησης. Μεσοποταμία: πέτρες και πήλινες πινακίδες. Αίγυπτος: πάπυρος. Βυζάντιο: κώδικας.

- **Κώδικας:** αριθμός διπλωμένων και συρραμμένων φύλλων από οποιοδήποτε υλικό (πάπυρος, περγαμηνή, χαρτί) που έχουν ένα περικάλυμμα. Κορμός κώδικα: αποτελείται από τεύχη (= διπλωμένα δίφυλλα). Βυζαντινά χφφ.: η συνηθέστερη μορφή είναι το τετράδιον (4 δίφυλλα= 8 φύλλα = 16 σελίδες). Ολοκλήρωση αντιγραφής κώδικα: γινόταν για κάθε τεύχος ξεχωριστά, τακτοποιούσαν οριστικά τα τεύχη και χρησιμοποιούσαν τους φύλακες, δηλαδή μια αρίθμηση με γράμματα κεφαλαία ή μικρά που τοποθετούνταν επάνω δεξιά στην πρώτη σελίδα (recto) του πρώτου φύλλου κάθε τεύχους, αλλά και κάτω δεξιά, αριστερά ή στη μέση του κάτω άγραφου περιθωρίου της ίδιας σελίδας. Κάποιες φορές οι φύλακες μπορεί να ήταν διακοσμημένοι με τομές, σταυρούς ή άλλα σημάδια, που μπορεί να ήταν ένδειξη του αντιγραφέα ή του αντιγραφικού εργαστηρίου που είχε αναλάβει τη σύνθεση του κώδικα. Λόγος που υπερίσχυσε του κυλίνδρου: ήταν πιο εύχρηστος, αν και πιο ακριβός. Οριστική επικράτηση του κώδικα τον 5^ο και 6^ο αι.

Τύποι βιβλίων

- Σύνολο βιβλίων βυζαντινής περιόδου: περίπου 30000. Πορφυρά αντίτυπα και εικονογραφημένοι κώδικες: περίπου 600-900 (2-3%).
- Η ποιότητα ενός βιβλίου κοστίζει χρήματα (όγκος, μικρογραφίες κτλπ). Ευκόλως αντιληπτό γιατί οι παραγγελιοδότες τέτοιων χφφ. είναι αυτοκράτορες, μέλη της βασιλικής οικογένειας και μέλη των ανώτερων οικονομικών στρωμάτων. Πολιτική προπαγάνδα Βυζαντίου: μέσο ανάδειξης της οι μικρογραφίες χειρογράφων, τα έγγραφα, οι σφραγίδες, τα νομίσματα.
- Προσωπικά αντίγραφα, αντίγραφα για επίσημα πρόσωπα.
- Εικονογράφηση: ανάλογη με το είδος του βιβλίου και των κειμένων που σώζονται στον κώδικα.
- Είδη γραφής σε ελληνικά χφφ.: μεγαλογράμματη (maiuscula) και μικρογράμματη γραφή (minuscula). Μεταχαρακτηρισμός (= μετατροπή από μεγαλογράμματη σε μικρογράμματη): 9^{ος} αι. Καθοριστική η συμβολή του Φωτίου. Εγκυκλοπαιδισμός και κλασικισμός.
- Κριτήριο για το εύρος της αντιγραφής έργων ενός συγγραφέα: η απήχηση των έργων του. Κείμενα συνδεδεμένα με τη λειτουργική πρακτική και το βυζαντινό σχολείο: μεγαλύτερη διάδοση, ευρύτερη χειρόγραφη παράδοση.
- Μέγιστη η συνεισφορά των βυζαντινών φιλολόγων στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. **Έκδοσις:** η αντιγραφή των κειμένων ενός

συγγραφέα από τον ίδιο ή κάποιον αντιγραφέα σε έναν κώδικα, ο οποίος πιθανώς να επιδεικνυόταν και στο πνευματικό του δίκτυο. Διαφέρει από τη σημερινή σημασία της λέξης έκδοση. Επαφή άλλων λογίων με έναν κώδικα: δημιουργία αντιγράφων. Καθήκον βυζαντινών φιλολόγων: ο σχολιασμός και η εκτίμηση της αξίας λογοτεχνικών κειμένων. 12^{ος} αι.: Ιωάννης Τζέτζης (Όμηρος, Αριστοφάνης), Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (Όμηρος). Παλαιολογία περίοδος: Θωμάς Μάγιστρος, Δημήτριος Τρικλίνιος, Μανουήλ Μοσχόπουλος, Μανουήλ Μάξιμος Πλανούδης: διορθώσεις και σχόλια σε αρχαίες τραγωδίες. Πλανούδης: μετάφραση κειμένων λατινικής γραμματείας (Οβίδιος).

- Αντίτυπα χφφ. για διδακτικούς σκοπούς και για συγκεκριμένα πρόσωπα.